

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»

ЯНЧУК МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ

УДК 2(477.41)(09)»18/19»:37(477)(09)(043.3)

**УЧИТЕЛЬСЬКИЙ КОРПУС ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНИХ ШКІЛ
КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ: ФОРМУВАННЯ, ЯКІСНИЙ СКЛАД ТА ПРАКТИКИ
ПОВСЯКДЕННЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ-ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

07.00.01 – історія України

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата
історичних наук

Переяслав-Хмельницький – 2018

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Кузнець Тетяна Володимирівна,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини,
завідувач кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Киридон Алла Миколаївна,
Державна наукова установа
«Енциклопедичне видавництво», директор;

кандидат історичних наук
Перерва Володимир Степанович,
Київський обласний інститут післядипломної
освіти педагогічних кадрів,
доцент кафедри педагогіки, психології
та менеджменту освіти.

Захист відбудеться 5 жовтня 2018 року о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 27.053.01 у Державному вищому навчальному закладі «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» за адресою: 08401, Київська область, м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30, конференц-зал ім. В.О Сухомлинського.

Із дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (08401, Київська обл., м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30).

Автореферат розісланий 4 вересня 2018 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.Ф. Глоба

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Звернення до історичного досвіду з метою його осмислення і використання кращих надбань завжди є актуальним. Тим більше коли йдеться про досвід впливу на суспільну свідомість, формування світогляду широких кіл суспільства, досвід взаємовідносин держави з суспільними інституціями, які впливали на суспільно-політичну думку. Такою інституцією тривалий час була Православна церква.

На хвилі національного відродження вона все частіше стає партнером у напруженому діалозі, що ведеться в нашому суспільстві, при вирішенні низки важливих суспільних питань і, головне, - при формуванні його морального обличчя. Це жодною мірою не означає, що джерела моралі потрібно шукати виключно в релігії, але віра є одним із шляхів проникнення в душу людини. Тому не варто нехтувати таким важливим важелем, яким володіє Церква, яка завжди виявляла інтерес до актуальних питань розвитку суспільства, серед яких була і освіта народу. Православна церква має великий досвід виховання, формування свідомості і нехтування ним є невиправданим. В арсеналі організаційних форм впливу на формування свідомості були церковнопарафіяльні школи.

Існували і продовжують існувати різні погляди на участь православного духовенства в освіті широких народних мас, на характер впливу держави і суспільства на розвиток церковнопарафіяльної освіти. Державні чиновники, педагоги, громадські діячі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. дискутували з приводу підпорядкування початкової освіти народу Православній церкві, з приводу ефективності учительської діяльності сільського парафіяльного духовенства, з приводу системи підготовки учителів для церковнопарафіяльних шкіл. Подібні питання виникають і сьогодні у зв'язку з відкриттям при багатьох храмах церковних шкіл.

Нове осмислення педагогічного досвіду Православної церкви є актуальним для розуміння специфіки історико-культурних процесів на українських землях, особливостей взаємовідносин імперської держави, одержавлюваної нею церкви і православного населення. Вивчення соціального і духовного обличчя учителя церковнопарафіяльної школи дозволить суттєво доповнити уявлення образу учительства, як частини інтелігенції українського походження, яка здобувала освіту в русифікованих школах і працювала з сільськими дітьми. Тому вивчення системи підготовки учительських кадрів для парафіяльних шкіл, формування учительського корпусу є важливим для повнішого розуміння специфіки впливу духовної влади на формування свідомості населення.

Актуальності задекларованій темі додає сучасна практика імплементації нового законодавства про освіту, яка змінює умови формування педагогічних кадрів, ставить перед ними якісно нові вимоги, що передбачені концепцією нової української школи. В умовах реформування освітянської сфери ще більшої ваги набуває вивчення історичного досвіду її функціонування в минулому, зокрема досвіду функціонування найпоширенішого на українських землях у другій половині ХІХ-початку ХХ ст. типу шкіл – церковнопарафіяльних.

Учительство уже неодноразово ставало предметом дослідницької уваги істориків. Але нове звернення до цієї теми визначається необхідністю комплексного конкретно-історичного вивчення всіх груп інтелігенції на новому етапі розвитку вітчизняної історичної науки. Тема дослідження вписується в русло нової «соціальної історії», для якої характерне уявлення про інтегративну сутність історичної науки і її особливе розташування на перетині сфер соціального і гуманітарного знання. Це передбачає необхідність пізнання, з одного боку, об'єктивних умов існування людини, і з іншого – специфіки її свідомості і поведінки в даний час. Необхідність включення антропологічного аспекту історичної реальності в предмет історичної науки у самому загальному виразі можна пояснити тим, що суб'єкти історії діють на основі свого унікального набору уявлень про оточуюче середовище і сутності соціальних відносин.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках науково-дослідної теми кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини «Історико-регіональні аспекти історії України» (Державний реєстраційний номер 0116 U004 805).

Мета дослідження полягає в тому, щоб здійснити комплексний аналіз учительського корпусу церковнопарафіяльних шкіл Київської єпархії другої половини XIX – початку XX століття.

Реалізація зазначеної мети передбачає виконання таких **завдань**:

- з'ясувати ступінь наукової розробки досліджуваної теми та охарактеризувати її джерельну базу;
- увиразнити етапи становлення церковнопарафіяльної освіти та охарактеризувати систему підготовки педагогічних кадрів для церковнопарафіяльних шкіл Київської єпархії;
- висвітлити механізм формування учительського корпусу церковнопарафіяльних шкіл єпархії, виявити динаміку його чисельності;
- показати еволюцію освітнього рівня та виявити тенденції у тривалості педагогічного стажу парафіяльного учительства;
- висвітлити ставлення сільського учительства до виконання обов'язків;
- проаналізувати матеріальне забезпечення церковнопарафіяльного учительства.

Об'єктом дослідження є система церковнопарафіяльної освіти в Київській єпархії.

Предмет дослідження – учительський корпус церковнопарафіяльних шкіл єпархії у рідчизні державно-церковної освітньої політики.

Хронологічні межі роботи охоплюють 60-ті роки XIX ст. – 1918 рік. Нижня межа обумовлена реформуванням суспільного життя у зв'язку з ліквідацією кріпацтва 1861 року та започаткуванням шкільних перетворень з 1864 року, що сприяло поширенню церковнопарафіяльного шкільництва. Верхня межа обумовлена появою 20 січня 1918 р. Декрету Раднаркому «О свободі совести, церковних и религиозных обществах» і указом Вищого церковного управління від 1 листопада

1918 р. про неможливість подальшої підтримки навчальних закладів свого відомства, які припинили функціонування церковно-шкільної освіти.

Територіальні межі роботи охоплюють Київську єпархію, територія якої співпадала з адміністративно-територіальними межами Київської губернії.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертації склали принципи історизму, об'єктивності, системності. У роботі застосовано статистичний, описовий, аналітичний методи дослідження. Комплексному аналізу сприяли проблемно-хронологічний та метод комплектності.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в постановці та розробці актуальної теми, яка дотепер не знайшла системного аналізу в науковій літературі. У дисертаційній роботі *вперше* із загальної теми церковнопарафіяльної освіти окремим сигментом виділено учительський корпус. Це дало змогу детально розглянути систему підготовки учительських кадрів та охарактеризувати кількісні та якісні показники її функціонування; розглянути механізм комплектування учительського корпусу єпархії, здійснити підрахунки освітнього рівня та тривалості педагогічного стажу учителів церковнопарафіяльних шкіл, що дало можливість виявити загальні тенденції еволюції якісного складу учительства, розглянути кадровий склад як окремий складник системи освіти, який перебував під особливим контролем державно-церковного керівництва; до наукового обігу введено маловідомі архівні документи; *удосконалено та розширено* загальну характеристику освітянської діяльності православного духовенства, висвітлення історії шкільної освіти на Київщині, дослідження практики повсякдення частини інтелігенції – учительства; *набули подальшого розвитку* науковий дискурс щодо проблем культурно-просвітницької ролі Православної церкви у ХІХ-на початку ХХ ст.; аналіз проблеми соціокультурних трансформацій через призму регіонального виміру з урахуванням канонічно-правової статусності Київської єпархії (митрополії).

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання матеріалів дослідження для подальшої розробки даної теми або окремих її аспектів. Результати дисертації можуть бути використані в навчальній роботі закладів вищої освіти, при підготовці нормативних і спеціальних курсів, підручників і посібників з історії та культури України, історії Православної церкви в Україні, історичного та педагогічного краєзнавства. Практичні висновки та теоретичні узагальнення можуть бути цінними для реалізації сучасної освітньої політики Української держави.

Особистий внесок здобувача. Наведені в дисертації наукові результати та висновки отримані автором особисто. Наукові статті автора у фахових виданнях є одноосібними.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини та доповідалися на науково-практичних конференціях: «Польсько-українські відносини в контексті європейської історії ХVІ-ХХІ століть» (м. Умань, травень 2013 р.); «Християнство у полі державно-церковних відносин: історія і сьогодення. До 1700-ліття проголошення

Міланського едикту» (м. Умань, травень 2013 р.); «Міжнародні, етносоціальні та регіональні чинники національної пам'яті» (м. Умань, травень 2013 р.); «Тарас Шевченко в національній пам'яті (присвячена 200-річчю від дня народження Т.Г.Шевченка)» (м. Умань, березень 2014 р.); «Регіональна історія в енциклопедистиці» (м. Умань, червень 2015 р.); «Актуальні питання суспільних наук: соціологія, політологія, філософія, історія» (м. Київ, жовтень 2015 р.); «Особистість, суспільство, політика» (м. Люблін, лютий 2016 р.); «Сучасні тенденції у розвитку науки і освіти» (Кам'янець-Подільський, березень 2016 р.); «Історичні та історіографічні джерела Уманщини» (до 400-річчя найдавнішої писемної згадки про Умань) (м. Умань, травень 2016 р.); «Архітектура та культурна спадщина історичних міст країн Центрально-Східної Європи» (м. Умань, травень 2016 р.); «Михайло Грушевський в об'єктиві реальності: до 150-річчя з дня народження» (м. Умань, вересень 2016 р.); «Християнські цінності в системі освіти: теорія, традиції, практика» (м. Умань, листопад 2016 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Християнські цінності в системі освіти: теорія, традиції, практика» (м. Умань 17 листопада 2017 р.); Уманська історико-біографічна конференція «Історія Уманщини в іменах» (м. Умань 27 березня 2018 р.); Всеукраїнська наукова конференція «Революції: час змін (від Хмельниччини до Директорії)» (м. Умань 18 травня 2018 р.); Міжнародна наукова конференція «Україна і Польща: минуле, сучасне, майбутнє» (м. Умань 22-23 травня 2018 р.).

Публікації. Основні результати дисертації викладені в 11 публікаціях, 7 з яких – у наукових виданнях України та в зарубіжному науковому виданні; 4 публікації апробаційного характеру.

Структура дисертації зумовлена метою і завданнями дослідження. Складається зі вступу, чотирьох розділів, розділених на 10 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (365 позицій), 19 додатків. Повний обсяг дисертації становить 260 сторінок, із них 210 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** розкрито актуальність теми, визначено мету, завдання, об'єкт і предмет, методи дослідження, хронологічні та територіальні межі, наукову новизну, висвітлено апробацію результатів роботи та її структуру.

Перший розділ «Історіографія та джерельна база дослідження» складається з двох підрозділів. У *підрозділі 1.1 «Історіографія проблеми»* проаналізовано стан наукової розробки теми. Систематизація публікацій з питань церковного шкільництва дала можливість встановити початок накопичення та осмислення матеріалу – 60-ті роки ХІХ ст. А відтак, увесь процес висвітлення педагогічного досвіду Православної церкви, наукової розробки фундаментальних питань початкової церковної освіти можна поділити на три періоди: дорадянський, радянський, пострадянський (сучасний).

Наукове осмислення питань церковної освіти у перший виділений період було зумовлене двома групами чинників: 1) у суспільно-політичній думці періоду реформ 60-х років ХІХ ст. актуалізувалося питання освіти звільненого від кріпацтва селянства; 2) активізація освітньої діяльності православного духовенства, виразом

якої було фундування парафіяльних шкіл, широко висвітлювалася у пресі, отримувала різноманітні відгуки у суспільних колах і разом з накопиченням педагогічного досвіду зумовлювала появу різножанрових публікацій. На хвилі активізації суспільно-політичного життя періоду підготовки і проведення реформ 60-років у Київській єпархії були започатковані церковні періодичні видання – «Труды Киевской Духовной Академии» (1860 р.), «Руководство для сельских пастырей» (1860 р.), «Киевские епархиальные ведомости» (1861 р.), які стали науковими осередками дослідження усіх аспектів історії Церкви. На їх сторінках, окрім праць теологічного характеру, директивно-розпорядчої документації, публікувались джерела церковної історії, матеріали державної та церковної статистики, кореспонденції з місць про розширення церковно-шкільної мережі, повідомлення про кращий педагогічний досвід.

На сторінках «Киевских епархиальных ведомостей» тільки у перші десять років їх виходу було розміщено більше 150 публікацій нормативного-розпорядчого, історичного, церковно-статистичного, пропагандистського-описового характеру про церковну освіту. Серед усього комплексу публікацій мали місце і ті, що стосувались учительського корпусу. Зокрема, у 1860-х роках були опубліковані постанови і розпорядження такого змісту: про необхідність учителям парафіяльних шкіл мати схвалення сільської громади та парафіяльного священика, як дозволу на учительство, про необхідність участі причту в організації освіти для народу, про заборону залишати церковно-учительські місця без відома начальства. Також друкувались повідомлення про вакантні учительські місця, про сумлінну працю учителів, про подяки та заохочення добросовісних педагогів, про нагородження за заслуги у розвитку народної освіти.

Накопичення матеріалу зумовлювало необхідність його систематизації. Класичним зразком систематизації статистичного та історико-краєзнавчого матеріалу стала праця Лаврентія Похилевич¹, яка ознаменувала початок наукового осмислення історії Київської губернії-єпархії. Ця своєрідна енциклопедична праця слугувала основою для кількох поколінь дослідників історії Київщини.

Поява у 1884 р. «Правил для церковнопарафіяльних шкіл» ознаменувала поновний розквіт самої церковної освіти та активізацію наукового осмислення освітянської діяльності Церкви. З 1887 р. в Київській єпархії почав виходити щомісячник «Церковно-приходская школа», на сторінках якого висвітлювався педагогічний досвід Православної церкви та піднімались актуальні питання церковно-шкільної практики. Це розширювало джерельну базу історії церковного шкільництва, що сприяло подальшому науковому осмисленню питань церковної освіти. З'являються публікації С. Сольського², у яких аналізується ставлення держави до церковної освіти, підкреслюється, що увага найвищого державного керівництва сприяє піднесенню церковнопарафіяльного шкільництва. Обов'язки інтелігенції та духовенства у поліпшенні освіти народу стали лейтмотивом праць

¹ Похилевич Л. И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Киев. 1864. 763 с.

² Сольский С. М. По поводу Высочайше утвержденных правил о церковно-приходских школах. Труды КДА. 1885. №4. С. 547-565; Церковно-приходская школа. Труды КДА. 1886. №3. С. 146-162.

А. Пругавіна³ та Ф. Благовидова⁴. Ці роботи започаткували низку досліджень становлення і розвитку церковно-шкільної справи на протязі різних періодів, які висвітлювали діяльність уряду і окремих особистостей в розвитку церковної освіти, підкреслювали роль духовенства в освіті народу. Послугуючись документами Св. Синоду, вони деталізували просвітницьку роль духовної влади на різних етапах історичного розвитку, а відновлення церковнопарафіяльної освіти у 1884 р. трактували як історичну необхідність і закономірність.

У 1890-ті роки продовжував узагальнюватись досвід організації церковнопарафіяльної освіти в Київській єпархії. У 1894 і 1896 роках з'явилися праці викладача Київської духовної семінарії Георгія Булашева, одна з яких присвячена історії церковнопарафіяльних шкіл єпархії, а інша – діяльності Київського митрополита Арсенія (Москвіна) щодо організації народної освіти в очолюваній ним єпархії⁵.

Затвердження управлінської структури «Положенням про управління школами церковнопарафіяльними і грамоти Відомства Православного сповідання» 1896 року, що стало рішучим кроком в одержавленні церковної освіти, та накопичення організаторсько-освітнього та педагогічного досвіду у сфері шкільництва зумовили появу праць, у яких висвітлювались успіхи церковнопарафіяльної школи у порівнянні зі школами іншого відомчого підпорядкування, розгорталася широка панорама церковнопарафіяльної освіти з акцентуванням уваги на тому, що позитивна динаміка розвитку є наслідком піклування держави про освіту народу. Це роботи М. Макаревського, І. Преображенського, Л. Ромашкова⁶. Пафосно-позитивні оцінки діяльності православного духовенства щодо поширення початкової освіти для народу давав С. Рункевич⁷. Декларуючи непохитність корінних устоїв церкви, важливість її ролі у житті суспільства, на превалюючі переваги її служителів як учителів перед іншими учителями народу вказував офіційний історик Міністерства народної освіти С. В. Рождественський⁸. У ювілейній праці, присвяченій історичному оглядові цього відомства з 1802 до 1902 р., він розглядав церковне шкільництво у зв'язку з діяльністю зазначеного державного закладу. Висвітлюючи різні напрями функціонування міністерства з розвитку різних типів шкіл, він увиразнював професійний статус учителя.

Революційні події 1905 року і відхід від справ обер-прокурора Св. Синоду К. П. Побєдоносцева, який підготував і реалізував реформу 1884 року, що спричинила розквіт церковнопарафіяльної освіти, започаткували появу негативних

³Пругавин А.С. Запросы народа и обязанности интеллигенции в области умственного развития и просвещения. Москва: Наука, 1890. 282 с.

⁴Благовидов Ф. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в Царствование Александра II. Казань: Типогр. университета. 1891. 376 с.

⁵Булашев Г.О. Очерк деятельности по народному образованию Арсения (Москвина), митрополита Киевского и Галицкого. Народное образование. 1896. №4. С. 88-117; №5. С. 63-90.

⁶Макаревский М.И. Церковная школа на всероссийской выставке 1896 года в Нижнем Новгороде. СПб., 1897. 60 с.;

Преображенский И.В. Отечественная церковь по статистическим данным с 1840-41 по 1890-91 г.г. СПб., 1890. 282 с.;

Ромашков Д. Различные типы школ и образования, получаемого в них русскими людьми. Москва, 1897. 96 с.

⁷Рункевич С. Г. Русская церковь в XIX веке: в 2 т. Т. 2. Кн. 2. История славянских церквей в XIX в. СПб.: Тип. Лопухіна, 1901. 758 с.

⁸Рождественський С.В. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения (1802-1902). СПб., 1902. 481 с.

оцінок церковнопарафіяльного шкільництва. Мається на увазі не зазначення окремих недоліків як то: сумніви щодо достовірності статистики поширення церковних шкіл та якості підготовки учителів, а критика самої системи церковної освіти. З цього часу і в публіцистиці, і у наукових публікаціях утвердився критичний підхід до всього, що здійснювалось Православною церквою, у т. ч. і у сфері освіти. З'явилась тенденція оцінювати поширення церковнопарафіяльних шкіл з 1884 року і надання виключного права духовенству опікуватись початковою освітою як вияв прагнення уряду обмежити участь суспільства, громадськості в освіті народу. Діяльність духовної влади щодо організації та поширення церковного шкільництва пояснювалась її бажанням монополізувати народну освіту, відтіснивши від неї не тільки земства, а й Міністерство народної освіти. Прикладом гострокритичного підходу до церковнопарафіяльної освіти стала робота А. Петрищева, у якій негативно оцінено і зміст освіти, і становище учителя в церковній школі, який перебував під пильним контролем священика, повітового спостерігача за школами і т. д.⁹

Та поряд з появою критичного підходу до оцінки церковнопарафіяльної освіти продовжується висвітлення її історії і практики з позитивних позицій. З 1906 року оновлено щотижневик «Церковно-парафіяльна школа», який продовжував виходити під назвою «Западно-Русская Начальная Школа» і публікації якого розширювали джерельну базу для дослідження початкового шкільництва.

Розширення джерельної бази сприяло підготовці узагальнюючих праць з історії народної освіти. Серед них роботи С. Князькова, Н. Сербова, Є. Стратонова, М. Демкова¹⁰. Узагальнюючий характер мала і робота Н. В. Чехова, у якій викладено фактичний матеріал, що висвітлював поступове формування шкільної структури народної освіти з 60-х років до початку ХХ ст. і матеріальне становище учителів шкіл різних відомств, у тому числі і церковнопарафіяльних¹¹.

В історіографії радянського періоду утвердились нові підходи до висвітлення церковнопарафіяльного шкільництва. У 1920-ті роки ще продовжувались традиції висвітлення початкової народної освіти при акцентуванні уваги на визначальному впливові на неї Православної церкви, що знайшло відображення в роботах К. Троїцького та С. Каменєва¹². Але ознакою часу ставали роботи, виконані в дусі войовничого атеїзму, прикладом чому слугує робота Б. Титлінова¹³. У 1960-ті роки аналогічні дослідження були опубліковані Є. Грекуловим, який, до того ж, називав реакційною роль Православної церкви у поширенні освіти серед народу¹⁴. Церковнопарафіяльна освіта знаходила відображення у загальних працях з історії

⁹Петрищев А. Церковь и школа. СПб.: Тип. Н.Н. Клобукова, 1906. 96 с.

¹⁰Князьков С.А., Сербов Н.И. Очерки истории народного образования в России до эпохи реформ Александра II. Москва: Польза. 1910. 240 с.; Стратонов Е. Текущие вопросы начального образования в низшей школе. Москва, 1910. 140 с.; Демков М.И. Начальная народная школа, ее история, дидактика и методика. Москва, 1911. 332 с.

¹¹Чехов Н.В. Народное образование в России с 60-х годов XIX века. Москва: Польза. 1912. 224 с.

¹²Троицкий К. Церковь и государство в России. Москва: Красная новь, 1923. 60 с.; Каменев С.А. Старая и новая школа: Краткий социологический очерк. Свердловск: Уралкнига, 1925. 84 с.

¹³Титлинов Б. Православие на службе самодержавия. Ленинград, 1924. 207 с.

¹⁴Грекулов Е.Ф. Православная церковь-враг просвещения. Москва: Наука. 1962. 192 с.; Церковь, самодержавие, народ (2-ая половина XIX-начало XX в.) Москва: Наука, 1969. 184 с.

освіти, у дослідженнях регіонального характеру¹⁵. Досліджуючи стан шкільної освіти у 60-х роках ХІХ – перших десятиліттях ХХ ст., науковці неодмінно торкалися питань церковнопарафіяльної освіти, але окремо її учительство не ставало предметом наукового зацікавлення. Загалом для історіографії радянського періоду характерна обмеженість джерельної бази та політична заангажованість.

Пострадянська історіографія, зарубіжна та вітчизняна, характеризується плюралізмом підходів до висвітлення освітянської ролі Православної церкви, розмаїттям тематики, хронологічних рамок та рівнем глибини аналізу джерельної бази. З національно-патріотичних позицій висвітлював шкільництво на Україні доктор Вільного Українського Університету Григорій Васькович¹⁶. Висвітлюючи шкільництво на українських землях між двома революціями (1905-1916 роки), він наголошував на чужому для українців змісті навчання, на жалюгідному стані освіти в цілому та шкільних учителів зокрема. Найближчим сюжетом до даного дослідження є фрагмент монографії Г. Васьковича про Тимчасову педагогічну школу, що 1862 року була відкрита в Київському університеті Св. Володимира.

У Російській Федерації видано праці педагогів, богословів, істориків ХІХ ст., що дало новий імпульс науковим дослідженням історії освіти. Фундаментальні роботи активізували дослідницький інтерес до церковної освіти. На хвилі такого зацікавлення з'явилося дослідження З. П. Тініної¹⁷, у якому виявлені причини перетворень у сфері духовного життя першої чверті ХІХ ст., показані зміни, в управлінні духовними школами відомства православного сповідання. Гончаров М. і Плохова М.¹⁸ досліджували місце церковнопарафіяльних шкіл в підготовці учителів наприкінці ХІХ-на початку ХХ ст., Крутицька О. В.¹⁹ у дисертаційному дослідженні про церковнопарафіяльні школи Росії кінця ХІХ-початку ХХ ст. одним підрозділом виділила учительство цих шкіл 1884-1918 років.

Українська історіографія освітянської діяльності Православної церкви в другій половині ХІХ-на початку ХХ ст. представлена великою кількістю наукових досліджень. О. О. Драч²⁰ висвітлювала вплив Церкви на освіту сільського населення другої половини ХІХ-початку ХХ ст., В. Г. Меша²¹ показував роль Церкви в освітньому процесі останньої чверті ХІХ ст., Г. В. Степаненко²² з'ясовувала роль церковних початкових шкіл у підвищенні грамотності населення Наддніпрянської України, у межах трьох лівобережних українських губерній досліджувала функціонування церковнопарафіяльних шкіл у системі урядової освітньої політики

¹⁵Родин Р.И. Народнообразование на ПравобережнойУкраине в 70-80-гг. ХІХ в. Киев, 1969. 64 С.; Грищенко М.М. Великодержавна політика царського уряду в питанні освіти трудящих України. Укр. істор. журнал. №7.С. 51-57.

¹⁶Васькович Григорій. Шкільництво в Україні (1905-1920). Мюнхен, 1969. 220 с.

¹⁷Тинина З.П. Самодержавие и Русская Православная Церковь в первой четверти ХІХвека. Волгоград 1999. 284 с.

¹⁸Гончаров М.А., Плохова М.Г. Церковно-приходские школы и их место в подготовке учителей в России в конце ХІХ-начале ХХ в. Вестник ПСТГУ. IV: Педагогика. Психология. 2012. Вып.2. С. 101-117.

¹⁹Крутицкая Е.В. Церковно-приходские школы России в конце ХІХ-начале ХХ вв. Автореф. дис...канд.ист.наук: 07.00.02-отечественная история. Москва. 2004. 22 с.

²⁰Драч О.О. Сільська школа в Україні: особливості організації навчального процесу (друга половина ХІХ-початок ХХ ст.). Український селянин. 2004. Вип. 8. С.98-101.

²¹Меша В.Г. Роль православної церкви України останньої чверті ХІХ століття в розвитку народної освіти. Вісник Східноукраїнського нац. універ. імені Володимира Даля. 2007. №2. Ч. 2. С. 115-120.

²²Степаненко Г. В. Культурно-просвітня діяльність православного духовенства Наддніпрянської України (друга половина ХІХ-початок ХХ ст.). Український історичний збірник. Київ, 2000. С. 138-148.

1884-1917 років І. М. Петренко²³. В загальному контексті своїх тем науковці більшою чи меншою мірою торкались учительського корпусу церковнопарафіяльних шкіл, але в окремий предмет дослідження він не виділявся.

Новим словом у сучасній історіографії історії Православної церкви на українських землях стали фундаментальні дослідження В. С. Перерви²⁴. На основі широкої джерельної бази вчений показав процес розвитку церковнопарафіяльної освіти, увиразнив типізацію шкіл, розкрив діяльність освітянських управлінських структур, висвітлив грані буття церковнопарафіяльних шкіл та навчально-виховний процес у них. Найбільший інтерес з точки зору досліджуваної проблеми викликає розділ монографії про педагогів церковних шкіл, де автор показує місце священника в школі, появу світських педагогів, аналізує проблеми педагогічної освіти, розглядає питання про винагороди за роботу учителів та відзнаки за сумлінну працю. Для досліджень В. С. Перерви характерний високий науково-теоретичний рівень, широта джерельної бази, комплексність у висвітленні церковнопарафіяльного шкільництва.

Сільське парафіяльне духовенство як середовище формування української інтелігенції другої половини ХІХ - початку ХХ ст., досліджує П. В. Єлесін²⁵, який акцентує увагу на активності пастирів щодо відкриття шкіл та законоучительстві священників. Він наводить чимало прикладів освітніх ініціатив сільського духовенства і оцінює їх як самовіддане прагнення священників поширювати грамотність серед населення, але у фокусі уваги дослідника перебувала, в основному, фундаторська діяльність православного духовенства українських земель.

Проаналізувавши історіографічний доробок науковців дорадянського, радянського, пострадянського періодів, слід констатувати, що у більшості праць увага зосереджена на культурно-освітянській діяльності Церкви, учительській діяльності православного духовенства, на загальних відомостях про учителів церковнопарафіяльних шкіл усіх українських єпархій. Учительський корпус церковнопарафіяльних шкіл Київської єпархії другої половини ХІХ-початку ХХ ст. на сьогодні комплексно не досліджувався.

У підрозділі 1.2 «Джерельна база та методологія дослідження» Для дослідження означеної проблеми були використані опубліковані та неопубліковані (архівні) джерела.

Нормативно-правову базу церковнопарафіяльної освіти дали можливість дослідити законодавчі акти, розпорядження про шкільну освіту, які були опубліковані у тематичних збірках: «Циркулярные указы Святейшего Правительствующего Синода», «Законы и справочные сведения по начальному народному образованию», «Сборник правил и программ для церковно-приходских школ и школ грамоты».

Джерелами статистичних даних про церковне шкільництво були такі інформаційно-довідкові видання як: «Памятные книжки Киевской губернии»,

²³Петренко І.М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої урядової політики царської Росії (1884-1917 рр.): Дис...канд.іст.наук: 07.00.01. Київ, 2005. 256 с.

²⁴Перерва В.С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини ХІХ-початку ХХ ст. Біла Церква, 2008. 672 с.; Церковні школи в Україні кінця ХVІІІ-початку ХХ ст.: забутий світ. Т.1. Біла Церква, 2014. 567 с.

²⁵Єлесін П.В. Сільське духовенство як середовище формування української інтелігенції (друга половина ХІХ-початок ХХ ст.). Автореф. дис...канд.іст.наук: 07.00.01-історія України. Черкаси, 2016. 27 с.

«Памятные книжки Киевского учебного округа», «Памятная книжка Киевской епархии» 1882 року та «Памятная книжка Киевской епархии» 1910 року. Узагальнені статистичні відомості використовувалися із щорічних «Всепопданейших отчетов...» обер-прокурорів Св. Синоду по відомству Православного сповідання. Статистичні данні та аналітичні матеріали про церковнопарафіяльне шкільництво викладені в опублікованих щорічних звітах Київського єпархіального наглядача за церковними школами. Особливо інформативним був звіт за 1908-1909 навч. рік, у який відмічалось 25-річчя відновлення церковнопарафіяльної школи 1884 року. Поглибити комплексний аналіз чисельності учительського корпусу допомагали історико-статистичні огляди Південно-Західного краю, Київської губернії, окремих повітів. Доповнювали статистичні підрахунки відомості, почерпнуті з опублікованих у єпархіальних періодичних видання окремих відомостей про кількість шкіл і учителів у них.

Цінними для виявлення загальних тенденцій еволюції учительського корпусу були «Обзоры Киевской губернии...» за окремі роки, опубліковані за результатами оглядів губернії, та «Обозрения...» Київської єпархії і окремих повітів митрополитом чи його помічниками-вікаріями. Інтерес викликали як опубліковані у них відомості про стан церковнопарафіяльного шкільництва в єпархії у цілому чи окремих її частинах, так і оцінки представниками державної та церковної влади успіхів та упущень у сфері церковно-шкільного буття.

Окрему групу опублікованих джерел склали матеріали церковної періодичної преси – «Киевских епархиальных ведомостей», «Церковно-приходской школы», «Западно-Русской Начальной Школы». Це публікації про діяльність другокласних шкіл Київської єпархії, у яких готувались учителі шкіл грамоти, про церковно-учительські школи (Києво-Михайлівську, а потім-Київську церковно-учительську школу); матеріали про підвищення кваліфікації учителів усіх типів церковнопарафіяльних шкіл на літніх педагогічних курсах у Києві; статті про матеріальне забезпечення учителів; повідомлення про шкільні події в єпархії; кореспонденції учителів про стан шкіл та умови їхньої праці; щоденникові записи учителів; літописи окремих шкіл; повідомлення про громадську активність учителів єпархії у формі проведення зборів, конференцій, з'їздів.

Комплекс архівних джерел дисертації представлений матеріалами фондів двох архівів – 127 фонду «Київська духовна консисторія» Центрального державного історичного архіву у Києві та 276 фонду «Київська Єпархіальна Училищна Рада» Державного архіву Київської області.

З фонду Київської духовної консисторії використані такі матеріали: справи про призначення, переведення, звільнення учителів усіх типів церковнопарафіяльних шкіл єпархії; рапорти благочинних священників про школи та діяльність учителів; письмові згоди сільських товариств на призначення учителя парафіяльної школи; справи про виділення церковних коштів на додаткову платню учителям церковного співу; повідомлення Консисторії про ставлення священників до виконання учительських обов'язків; справи про затримку платні учителям завідувачами церковних шкіл; повідомлення про учительські вакансії та претендентів на них; списки учителів єпархії, що представлялися до нагород за добросовісну працю, у

яких повідомлялися данні про освіту, вік, стаж педагогів. У зазначеному фонді зберігається 11 справ Київської Єпархіальної Училищної Ради за 1886-1907 роки про фінансове забезпечення учителів, про результати ревізій її повітових відділень, які теж використанні для підготовки дисертації.

Архівний фонд Київської Єпархіальної Училищної Ради, що зберігається у ДАКО налічує 3160 одиниць зберігання, які відклалися упродовж 1884-1920 років. Використані для дисертаційного дослідження матеріали з цього комплексу, умовно, складають такі групи: 1) звіти по єпархії та по повітах про стан церковнопарафіяльних шкіл і шкіл грамоти; списки і відомості про кількість церковних шкіл, учителів і усього педагогічного персоналу; списки учителів по повітах; послужні списки учителів церковнопарафіяльних шкіл. Особливо інформативними є комплекси «шкільних листків» (уніфіковані форми звітності про кожну школу), які містять відомості про кадровий склад кожної школи. Річні комплекти таких «шкільних листків» по повітах дали можливість зібрати загальну інформацію про чисельність учительського корпусу Київської єпархії. Другу групу складають матеріали про підготовку учителів церковнопарафіяльних і шкіл грамоти, серед яких звіти про діяльність церковно-учительської школи та доповіді про обстеження шкіл, де готували учителів для шкіл грамоти, відомості про педкурси для учителів. Аналіз цих матеріалів дав можливість простежити еволюцію системи підготовки учительських кадрів для церковнопарафіяльних шкіл Київської єпархії та зміст освіти майбутніх учителів, з'ясувати потребу в учителях для початкових шкіл. Матеріали про педагогічні курси, як форму підвищення кваліфікації учителів, вказали на актуальні питання педагогічної освіти, важливість тих предметів, які викладалися слухачам курсів. Третю групу склали матеріали про призначення та переведення учителів з одних шкіл до інших. Справи про призначення, переведення та звільнення містять відомості про освіту, педагогічний стаж, географію переведення учителів. Прохання про переведення супроводжувались відгуками з місць попередньої служби учителів, що доповнює якісну характеристику учительського корпусу. Справи про звільнення учителів містять доповідні записки повітових відділень Київської Єпархіальної Училищної Ради про дисциплінарні покарання, про контроль за діяльністю педагогічного персоналу. Справи з матеріалами про затвердження учителів та видачу посвідчень теж містять інформацію про освіту, педагогічний стаж претендентів на учительські посади. Списки представлених до нагород супроводжувались інформацією про освіту, місця служби учителів, попередні заохочення та нагороди. Систематизація та аналіз таких матеріалів дали можливість здійснити загальні підрахунки щодо освітнього рівня та педагогічного стажу церковнопарафіяльного учительства.

Цінним джерелом є постанови єпархіальних з'їздів голів повітових відділень Київської Єпархіальної Училищної Ради та повітових спостерігачів церковнопарафіяльних шкіл. На загальних засіданнях з'їздів та створюваних їх учасниками адміністративній, навчально-виховній, господарській комісіях ухвалювалися рішення, які створюють уявлення про керівництво кадровим складом ЦПШ. Найчастіше розглядалися питання про заоновчителів, про учителів співу в школах єпархії, про матеріальне забезпечення учительства, про посилення вимог до

підбору учительських кадрів, про форми звітності і т. д. Ці матеріали сприяли виявленню актуальних проблем церковнопарафіяльного шкільництва в Київській єпархії, питань удосконалення роботи учительства, зусиль єпархіального керівництва щодо поліпшення якісного складу учительського корпусу.

Методологічну основу дисертації склали принципи історизму, об'єктивності, системності і комплексності, використання яких спрямоване на об'єктивне та всебічне висвітлення подій, фактів та явищ. Тематика дослідження зумовлювала використання мікроісторичного підходу, який дозволив характеризувати відомості про учителів по окремих школах, типах шкіл, по окремих повітах. Зібрані у такий спосіб матеріали стали основою для більш широких узагальнень. У процесі роботи використовувалися такі наукові методи, як проблемно-хронологічний, ретроспективний, статистичний, синхроністичний, описовий, діахронічний, також методи систематизації та логічного аналізу. Із джерелознавчих були застосовані методи бібліографічної та архівної евристики, класифікації, систематизації, атрибуції. У процесі наукового пошуку, а потім аналізу та систематизації виявлених даних використовувались методи, притаманні історичній демографії, пропосографії та іншим спеціальним історичним дисциплінам.

Другий розділ «Система підготовки учителів церковнопарафіяльних шкіл єпархії» складається із трьох підрозділів.

У підрозділі 2.1 *«Етапи становлення системи церковнопарафіяльної освіти та еволюція поглядів на учительську діяльність сільського духовенства»* з'ясовано, що у річці загальнодержавної освітньої політики церковнопарафіяльна освіта в Київській єпархії упродовж другої половини 60-х років XIX-початку XX ст. пройшла декілька етапів. Вони визначалися державно-синодальними актами, які були етапними віхами у становленні та функціонуванні церковнопарафіяльної освіти. Виділено такі три етапи еволюції церковнопарафіяльного шкільництва: *перший*, друга половина 1860-х – середина 70-х років XIX ст., коли на хвилі суспільного інтересу до освіти звільненого від кріпацтва селянства парафіяльне духовенство єпархії виявило фундаторську активність відкриттям початкових шкіл, переконанням сільських товариств у необхідності їх фінансування, викладанням Закону Божого в школах та пошуком учителів інших предметів. Успіхи духовенства у цій справі зумовили суперництво з МНО з приводу відомчого підпорядкування початкових шкіл. *Другий* етап започаткувало «Положення про народні училища» 25 травня 1874 р., яке передавало початкові парафіяльні школи у підпорядкування МНО. Духовенство було відсторонене від завідування початковою освітою і упродовж наступного десятиліття парафіяльні школи закривалися. *Третій* етап, який характеризувався поновним розквітом церковнопарафіяльної освіти, спричинений «Правилами для церковнопарафіяльних шкіл і шкіл грамоти» 13 червня 1884 року і тривав до включення церковнопарафіяльних шкіл у загальну шкільну мережу МНО та остаточної ліквідації церковного шкільництва у 1918 р. Упродовж цих трьох етапів еволюціонували погляди на учительську діяльність сільського духовенства, пройшовши шлях від схвалення, через критику і заперечення, до загального визнання.

У підрозділі 2.2 «Навчальні заклади для підготовки учительства парафіяльних шкіл» показано, що в умовах поширення церковного шкільництва була створена система підготовки учительських кадрів. Встановлено, що учителів для церковнопарафіяльних шкіл і шкіл грамоти Духовне відомство готувало в духовних семінаріях, у другокласних школах, в церковно-учительських школах та єпархіальних жіночих духовних училищах. У Київській єпархії це були: Київська духовна семінарія, 11 другокласних шкіл, Київо-Михайлівська учительська школа, а згодом – Київська церковно-учительська школа, 1-е і 2-е Київські духовні жіночі училища. Випускники другокласних шкіл отримували право на вчителювання у школах грамоти, а у разі продовження освіти в церковно-учительській школі ставали учителями церковнопарафіяльних шкіл. Київська церковно-учительська школа була школою вищого типу, яка давала спеціальну педагогічну підготовку і учительське звання, а відтак її випускники мали право обіймати учительські посади в усіх типах шкіл, навіть другокласних. Встановлено, що діяльність усіх ланок підготовки учительських кадрів регламентувалася нормативними актами Св. Синоду і контролювалася на єпархіальному та загальнодержавному рівнях.

У підрозділі 2.3 “ Підвищення кваліфікації учителів церковнопарафіяльних шкіл” доводиться, що складовою частиною системи підготовки учительських кадрів в єпархії були короткотермінові педагогічні курси, що влаштовувались диференційовано для учителів різних типів шкіл. З 1896 року вони проводились в Київській та ще кількох єпархіях, а поступово така практика набула поширення по державі. В Київській єпархії влаштування педагогічних курсів було регламентоване спеціальними правилами, викристалізувалася їх предметна та рівнева спеціалізація. Короткотермінові (місячні) курси проводились окремо для учителів однокласних, двокласних, другокласних шкіл, а також для учителів співу, природознавства, фізики, основ сільського господарства. Основними предметами на усіх типах курсів була методика початкової освіти, церковний спів та предметна підготовка. Фінансову підтримку курсів забезпечувала синодальна Училищна рада та Земська Губернська Управа.

Основною метою педкурсів було підвищення загального та фахового рівня учительського корпусу усіх типів церковнопарафіяльних шкіл єпархії. До викладання на курсах залучались науковці з університету Св. Володимира, викладачі КДА та КДС, досвідчені учителі-методисти та регенти. Традиційно очолював курси Київський єпархіальний спостерігач за церковнопарафіяльними школами. Програма курсів була досить насиченою, так як включала теоретичну і практичну підготовку та “ культурну програму” для загального розвитку. Керівництво курсів оперативно реагувало на потребу дня: якщо у перші десятиліття ХХст. від школи очікували не тільки розвитку розумових здібностей, а й фізичних, то й на курсах учителів почали готувати до викладання в школі гімнастики.

Доводиться, що утвердження практики проведення педагогічних курсів, їх нормативна регламентація, кадрове та фінансове забезпечення, зміст навчання, відбір контингенту слухачів було частиною єдиної контрольованої системи підготовки кадрів для початкової освіти народу.

Третій розділ «Формування учительського корпусу церковнопарафіяльних шкіл Київської єпархії, його кількісний та якісний склад» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 3.1 «Механізм комплектування кадрового складу початкової освіти та чисельність учительського корпусу» розкрито основні підходи до комплектування педагогічного персоналу церковнопарафіяльних шкіл. Показано, що процес відкриття духовенством парафіяльних шкіл у 60-х роках ХІХст. зумовив необхідність підготовки учительських кадрів для них. Єпархіальна адміністрація, з метою володіння інформацією про потреби шкіл, з 30 серпня 1863 р. почала збирати відомості про учительські вакансії і їх поступово заповнювати. Учительський корпус формувалася з випускників духовно-навчальних закладів, вихованців семінарії і духовних училищ, які були відраховані і не завершили повного курсу, причетників, у першу чергу безмісних та позаштатних. Практика призначення учителів поступово унормувалась і сформувався вимоги до претендентів на учительські місця. Чіткішим ставав і механізм призначення педагогічного персоналу.

Учительський корпус складало парафіяльне духовенство, яке завідувало школами і викладало Закон Божий, а учителями загальноосвітніх предметів були і представники духовенства (випускники і вихованці духовно-навчальних закладів), і світські особи чоловічої і жіночої статей. Співвідношення між частками духовенства і світських учителів, між учителями і учительками у різних типах шкіл було різним. Різною була і чисельність учительського корпусу і її характеризувала не тенденція до постійного збільшення, а еволюційний розвиток в залежності від багатьох чинників.

У підрозділі 3.2 «Освітній рівень та педагогічний стаж парафіяльного учительства» показано, що у 1860-1870-х роках склад парафіяльного учительства характеризувався широким розмаїттям. Учителями в ЦПШ і ШГ були: священники і причетники, випускники семінарії та відраховані з неї семінаристи, нижчі військові чини, солдати, однодворці, селяни, міщани, канцеляристи тощо. Але переважну більшість учительського корпусу церковнопарафіяльних шкіл складало духовенство, яке завідувало парафіяльними школами, викладало в них Закон Божий, а часто – і загальноосвітні предмети. Учителями Закону Божого було парафіяльні священники, які, у переважній більшості мали семінарську освіту, а от учителі загальноосвітніх предметів з духовного стану і світські особи рівень освіти мали різний.

З'ясовано, що поступово освітній рівень учителів ЦПШ і ШГ підвищувався і у 1901 р. частка педагогів з повною/неповною вищою, середньою та спеціально-педагогічною освітою збільшилась до 42,4 %. Вищий рівень освіти мали учителі вищого типу ЦПШ – другокласних шкіл. Аналіз відомостей про освіту такої категорії учителів показав, що, наприклад, у перше десятиріччя існування другокласних шкіл (1896-1906 р.) 72,8 % їх педагогічного персоналу мали освіту духовних семінарій і єпархіальних духовних жіночих училищ. У другокласних школах Київської єпархії у 1907-1908 н. р. освіту духовних семінарій мали 89,4 % учительського персоналу.

Встановлено, що низка заходів церковно-шкільної адміністрації Київської єпархії сприяла підвищення освітнього рівня учительського корпусу. У 1911-1912 р. р. освіту духовно-навчальних закладів мали 80,5 % учителів. Вищі, середні чи спеціально-педагогічні духовні і світські навчальні заклади закінчили (або мали незавершений курс) 85,9 % педагогічного персоналу церковнопарафіяльних шкіл і тільки 1,7 % учителів мали домашню освіту та освіту шкіл грамоти.

Зазначається, що тривалість педагогічного стажу була одним із складників загальної характеристики парафіяльного духовенства. У більшості учителів ЦПШ і ШГ, як у масштабах загальнодержавних, так і Київської єпархії, педагогічний стаж був 1-5 років. Трирічний стаж церковно-шкільна адміністрація намагалася зробити обов'язковим і, певною мірою, їй це вдавалося, але після 5-ти років роботи у школі її залишало чимало учителів, які або приймали духовний сан, або переходили на вищеоплачувані учительські місця у світські навчальні заклади.

І у загальнодержавних межах, і у межах Київської єпархії, чітко прослідковувалась тенденція зменшення кількості учителів церковнопарафіяльних шкіл, які довше в них працювали. У 1898 р. до трьох років працювало 68,5 % учителів ЦПШ, а до п'яти – 82,1 % усього учительського корпусу держави. У церковних школах Київської єпархії частка таких учителів була меншою, що означало, що після майже обов'язкового, 3-річного, а то й 5-річного терміну служби, у школах залишалося більше учителів. Наприклад, у 1908-1909 н. р. п'ятирічний педагогічний стаж мали 58,6 % учительського персоналу церковнопарафіяльних шкіл.

Показано, що виявлена тенденція зменшення кількості учителів з тривалішим педагогічним стажем була характерною для усіх типів шкіл. Підрахунки учительського стажу педагогів Київської церковно-учительської і десяти другокласних шкіл єпархії у 1908 р. показали, що 1-5 років у цих школах працювали 54,7 % їх учительського персоналу, досвід роботи 6-10 років мали 23,8 %, 11-15 років – 9,5 %, 16-20 років – 7,1 %. Тобто, контингент і цих шкіл стабільністю не відзначався.

Тривалість педагогічного стажу 1-5 років більшості учительського контингенту церковнопарафіяльних шкіл означала, що духовні і світські особи з відповідним рівнем освіти у цих школах довго не затримувались. Упродовж цього часу вони підшукували кращі місця служби і залишали учителювання у церковнопарафіяльних школах. Частка серед учительського корпусу Київської єпархії педагогів з 20-річним і більшим стажем у 1908-1909 н. р. складала 2,3 %, а до 1912 р. зменшилась до 1,7%.

Четвертий розділ «Практики повсякдення учительства церковнопарафіяльних шкіл» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 4.1 «Ставлення сільського учительства до виконання обов'язків» встановлено, що воно було зумовлене низкою чинників як суспільного, так і особистісного характеру. У 60-ті роки ХІХ ст. православне духовенство на хвилі реформ і уваги суспільства до освіти народу, проявляло неабияку активність до відкриття парафіяльних шкіл і навчання дітей своїх прихожан. У 1870-х роках така активність зменшилась так як змінилося відношення вищих урядових кіл до участі духовенства в народній освіті. Поновний розквіт церковного шкільництва,

зумовлений «Правилами про церковнопарафіяльні школи» 1884 року, став часом остаточного закріплення за духовенством, особливо сільським, учительських обов'язків.

Важливу роль у формуванні суспільної думки щодо освітньої місії духовенства відігравала церковна преса. На сторінках єпархіальних видань публікувались матеріали про те, що саме сільське духовенство через церковнопарафіяльні школи повинне зміцнювати релігійно-моральні основи життя суспільства. На парафіяльних пастирів, окрім безпосередніх обов'язків по службі, покладалися і й такі: відкривати у своїх приходах школи, піклуватися ними, викладати Закон Божий, підбирати учителів і контролювати їх роботу, а також викладати Закон Божий у школах інших відомств.

З'ясовано, що церковно-шкільна адміністрація тримала під контролем і учительську діяльність парафіяльного духовенства, і взаємовідносини священиків і учителів, і ставлення учителів до виконання своїх обов'язків. Щодо взаємовідносин між учителями і учнями, то їх оптимальна модель теж була предметом зацікавлення парафіяльної преси. Питання про авторитет учителя обговорювалося і у площині довіри та поваги учителя до учнів, і у розумінні встановлення учителем суворої дисципліни.

У переважній більшості духовенство і учителі були свідомими важливості своїх обов'язків, але виявлено, що траплялися випадки недбалого ставлення до шкільництва. Учителі з нижчого церковного кліру грішили пияцтвом, чим підривали авторитет школи, випускники духовних навчальних закладів, отримавши учительські місця, не доїжджали до місць призначення, деякі священики ігнорували учительськими обов'язками, не відвідували шкіл, надовго відлучалися з приходу. Такі випадки були предметом обговорення на засіданнях Київської Єпархіальної Училищної Ради, а Київська духовна консисторія у різний спосіб карала за недбале ставлення до школи.

У підрозділі 4.2 «Матеріальне забезпечення учительської праці» встановлено, що матеріальне становище учителів церковних шкіл еволюціонувало від самостійних пошуків шляхів поліпшення свого добробуту, через оплату учительських послуг сільськими громадами чи парафіянами, в окремих випадках-з церковних прибутків, до встановлення фіксованих окладів, кошти для яких виділялися із земських зборів, і включення церковнопарафіяльних шкіл у загальну шкільну мережу з казенною оплатою праці учителів. На цьому шляху відшукувались різноманітні форми заохочення до учительської праці, серед яких: звільнення від плати за навчання дітей у духовно-навчальних закладах тих батьків, які мали учительський стаж більше 10 років; одноразова грошова допомога сумлінним учителям тощо.

Завідувачі шкіл-священики, учителі ЦПШ часто самі шукали шляхи підвищення рівня матеріального забезпечення. Доцільним бачилось створення в єпархії Товариства взаємодопомоги завідувачів і учителів ЦПШ, як джерела додаткових прибутків, не заперечувалось заняття сільського духовенства і вчителів таким прибутковим промислом як вирощування шовкопряда. Але найвагомішою матеріальною підтримкою учительства ЦПШ і у перші десятиліття ХХ ст. була

фіксована заробітна плата, яка утворювались із земських коштів. З метою контролю за витрачанням казенних коштів на церковні школи створювались єдина шкільна мережа, куди поступово включалися ЦПШ Київської губернії.

У результаті проведеного дослідження на захист виносяться такі **висновки і положення:**

1. Культурно-освітянська діяльність Православної церкви завжди викликала дослідницький інтерес, а відтак має велику історіографію, частиною якої є історіографія церковнопарафіяльної освіти. Упродовж дорадянського, радянського і пострадянського періодів її розвитку підготовлена значна кількість наукових праць, у яких у загальному контексті висвітлення становища церковнопарафіяльного шкільництва наводяться відомості про учителів парафіяльних шкіл різних типів. Але учительський корпус церковнопарафіяльних Київської єпархії не був окремим предметом дослідження і комплексне дослідження його відсутнє. А між тим, джерельна база для здійснення такого дослідження є достатньою. Методологічну основу дисертації склали принципи історизму, об'єктивності, системності. Застосовані у роботі загальнонаукові та конкретно-історичні методи дозволили науково, комплексно та всебічно охарактеризувати учительський корпус церковнопарафіяльних шкіл Київської єпархії, яка за показниками поширення церковнопарафіяльної освіти випереджала усі єпархії імперії.

2. Церковнопарафіяльна освіта Київської єпархії упродовж другої половини 60-х років XIX-початку XX ст. пройшла шлях розвитку, занепаду, піднесення та подальшого розвитку. Віховими подіями такої еволюції були державно-синодальні акти, які одержавлювали і русифікували початкову освіту широких народних мас. Аналіз нормативної бази церковнопарафіяльної освіти та її стану в Київській єпархії дав можливість виділити такі етапи її становлення: *перший* – швидкого поширення в результаті фундаторської діяльності парафіяльного духовенства та появи «Положення про початкові народні училища» 14 червня 1864 р.; *другий* – занепаду у зв'язку з передачею початкових шкіл Міністерству народної освіти та відтісненням духовенства від завідування парафіяльними школами, що було закріплено «Положенням про народні училища» 25 травня 1874 р.; *третій* – поновного розквіту і подальшого розвитку, спричинений поверненням початкової освіти під опіку Православної церкви, остаточного закріплення за парафіяльними школами статусу церковнопарафіяльних, що затверджено синодальними «Правилами для церковнопарафіяльних шкіл і шкіл грамоти» від 13 червня 1884 р. У подальшому було завершено формування трьохступеневої структури керівництва церковнопарафіяльною освітою (за «Положенням про управління школами церковнопарафіяльними і грамоти відомства Православного сповідання», 26 лютого 1896 р.), затверджено статусність різних типів шкіл («Положення про церковні школи», 1 квітня 1902 р.) та видано уніфіковані програми для усіх типів шкіл.

Упродовж окреслених етапів становлення церковнопарафіяльної освіти була сформована система підготовки учительських кадрів, яка в Київській єпархії включала: 11 другокласних шкіл, Київську духовну семінарію, Київську церковно-учительську та два єпархіальні духовні жіночі училища, а з 1896 року ще й короткотермінові учительські курси підвищення кваліфікації. Функціонування усіх

ланок цієї системи було нормативно визначене і перебувало під контролем церковно-шкільної адміністрації.

3. Механізм комплектування учительського корпусу церковнопарафіяльних шкіл складався поступово: від призначення учителями парафіяльного духовенства та більш-менш грамотних світських осіб до допущення до учительства правоздатних учителів, які мали відповідну освіту чи учительське звання, що отримувалось за результатами спеціального іспиту в духовних навчальних закладах. Починаючи з 1863 р. Київська духовна конститорія контролювала наявність учительських вакансій та заповнення їх претендентами на учительство. Одним із складників механізму комплектування кадрового складу були розпорядження Київського митрополита про обов'язкове учителювання упродовж трьох років для випускників духовних навчальних закладів. Призначення учителями безмісного чи позаштатного духовенства передбачало обов'язковість згоди сільської громади та парафіяльного священика. З часом були сформовані вимоги до претендентів на учительські місця і створена у січні 1911 р. на єпархіальному з'їзді голів повітових відділень Київської Єпархіальної Училищної Ради спеціальна комісія визнала необхідним, щоб повітові відділення при призначенні на вакантні учительські місця перевагу віддавали тим претендентам, які знайомі з шкільною справою і мають позитивні відгуки про свій практичний досвід. За відсутності претендентів з середньою або спеціально-учительською освітою чи осіб з практичним досвідом, випускників другокласних, двокласних шкіл чи осіб з іншою освітою з учительським званням за екзаменом призначати на учительські посади тільки як виконувачів обов'язків до з'ясування їх професійної придатності.

Підрахунки кількості учительського корпусу показали, що і на загальнодержавному рівні, і на єпархіальному, чисельність його не розвивалась у напрямі збільшення, а еволюціонувала в залежності від багатьох чинників: суспільно-політичних умов, суспільного статусу церкви, перетворення шкіл з одного типу в інший, матеріального забезпечення учителів, зміни відомчого підпорядкування початкової освіти.

4. Аналіз широкої джерельної бази дав можливість провести підрахунки освітнього рівня учительського корпусу церковнопарафіяльних шкіл Київської єпархії та тривалості педагогічного стажу парафіяльного учительства. У результаті виявлено тенденції в еволюції цих показників якісного складу учителів. За формальною ознакою наявності освіти, освітній ценз підвищувався у відповідності з процесом формування системи підготовки учительських кадрів. Щодо тривалості педагогічного стажу учителів церковнопарафіяльних шкіл, то і на рівні держави, і у Київській єпархії, переважна більшість педагогів працювала в школі 1-5 років. Хоч у школах Київської єпархії працювали учителі з 20-30 і більшим педагогічним стажем, все ж для учительського корпусу характерною ознакою була плинність кадрів.

5. Ставлення сільського учительства, і в першу чергу парафіяльного духовенства, до виконання учительських обов'язків упродовж досліджуваного періоду змінювалася під впливом багатьох чинників: нормативної бази функціонування церковнопарафіяльної освіти, суспільної думки і громадської

оцінки та підтримки педагогічної діяльності учительства, матеріального забезпечення та форм відзначення учительської праці. Нормативні документи закріплювали за духовенством учительський обов'язок, періодична преса формувала суспільну думку про виключну роль духовенства у формуванні морально-релігійного світогляду, одним із шляхів якого була початкова освіта народу, церковно-шкільна адміністрація тримала під контролем взаємовідносини священиків-завідувачів шкіл та світських учителів. Відносини між учителями та учнями теж перебували під контролем церковно-шкільної адміністрації, хоч в суспільній думці існували два погляди на авторитет учителя: як результат довіри і поваги до учнів, або як результат суворої дисципліни. Преважна більшість учителів єпархії добросовісно виконували учительські обов'язки.

Але мали місце і випадки недбалого ставлення до виконання учительських обов'язків як духовними особами, так і світськими учителями. Його проявами було пияцтво учителів з нижчого церковного кліру, відмова від призначення учителями випускників духовної семінарії, байдужість до шкіл окремих парафіяльних пастирів, конфлікт між учителями і завідувачами шкіл, що підривало загалом авторитет школи.

6. Матеріальне забезпечення церковнопарафіяльного учительства здійснювалось з таких джерел: оплата учительської праці (грішми, житлом, харчуванням) сільськими громадами, державні і земські кошти для учительської платні, одноразові грошові виплати як винагорода за сумлінну учительську працю. Додаткові доплати з церковних коштів отримували учителі церковного співу, і то у разі дозволу єпархіального керівництва. Розвиток системи матеріального забезпечення учителів церковнопарафіяльних шкіл відбувався у напрямі збільшення частки державного фінансування, що співвідносилось з процесом одержавлення освіти.

Та матеріальне становище сільського учительства було далеким від задовільного і тому Духовне відомство вишукувало різні форми заохочення до учительської праці. З 1897 р. Св. Синод запровадив як пільгу для учителів з 10-річним педагогічним стажем звільнення від плати за навчання їхніх дітей у духовно-навчальних закладах. Розміри одноразової грошової допомоги були диференційовані у залежності від типів шкіл. Пошук способів покращення матеріального становища здійснювали і самі учителі. Такими способами були: створення у 1904 р. Товариства взаємодопомоги завідувачів і учителів церковнопарафіяльних шкіл Київської єпархії; заняття учителів додатковими промислами, такими як бджільництво чи вирощування шовкопряда. Та тільки включення церковнопарафіяльних шкіл у єдину державну шкільну мережу, яке поступово відбувалося з 1908 року, забезпечувало учительство пристойною грошовою платнею.

У ході дослідження було встановлено, що подальшого поглибленого вивчення потребують такі аспекти: гендерні особливості учительського корпусу церковнопарафіяльних шкіл; ефективність системи підготовки учительських кадрів церковнопарафіяльних та шкіл грамоти; формування системи відзнак, нагород та покарань учителів з духовенства та світських осіб.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, що відображають основні наукові результати дисертації у наукових фахових та іноземних виданнях

1. Янчук М. М. “Труды Киевской Духовной Академии” про початкові народні школи у другій половині ХІХ століття. Наукові записки Тернопільського національного пед. у-ту імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2016. Вип. 1. Ч. 3. С.167-169.
2. Янчук М. М. Відкриття церковних шкіл в Уманському повіті у 1860-х роках. Емінак: науковий щоквартальник. Миколаїв, 2016. № 3 (15). Т. 3. С. 10-15.
3. Янчук М. М. Освітній процес у початкових церковних школах ХІХ ст. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 24. Вінниця, 2016. С. 37-42.
4. Янчук М. М. Початкові церковні школи кінця ХІХ - початку ХХ століття за даними церковної статистики. Historia III Polsko-ukrainskiespotkaniamlodychhistorykow. - Czestochowa: Wydawnictwo Solaris, 2015. Т. 2. С. 173-183.
5. Янчук М. М. Активність духовенства Київської єпархії щодо відкриття церковних шкіл у 1860-х роках. Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського Науковий вісник. 2016. № 2 (42). С. 76-82.
6. Янчук М. М. Церковно-шкільний журнал Київської єпархії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: інформаційний потенціал джерела. Емінак: науковий щоквартальник. 2016. №2. Т.3. С. 90-96.
7. Янчук М. М. Учительський корпус церковнопарафіяльних шкіл у фонді Київської Єпархіальної училищної ради. Емінак: науковий щоквартальник. 2018. №2 (22) Т. 1. С. 41-47.
Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації
8. Янчук М. М. (у співавторстві). Початкова освіта в Київській єпархії ХІХ століття: загальні зауваги. Уманська старовина: Науковий журнал. Умань: ВПЦ "Візаві", 2016. Вип. 2. С. 86-91.
9. Янчук М.М. Учительський склад шкіл грамоти та церковнопарафіяльних шкіл Уманського повіту на початку ХХ століття . Актуальні питання суспільних наук : соціологія, політологія, історія: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (9-10 жовтня 2015 р.). К. ГО «Київська наукова суспільствознавча організація», 2015. С. 39-43.
10. Янчук М. М. Підготовка учителів для церковних шкіл Київської єпархії на початку ХХ століття . Особистість, суспільство, політика: Матеріали ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції. За ред. С.Терепищого, Ю. Будник, В. Грасимовича, О. Познія. Ч.1. Люблін: WSEI, 2015. С. 74-77.
11. Янчук М. М. Приміщення для церковних шкіл в кінці ХІХ-на початку ХХ століття. Сучасні тенденції у розвитку науки і освіти. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (24 березня 2016 р.). Кам'янець-Подільський, 2016. С.192-197.

АНОТАЦІЇ

Янчук М.М. Учительський корпус церковнопарафіяльних шкіл Київської єпархії: формування, якісний склад та практики повсякдення (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2018.

Дисертаційна робота присвячена комплексному дослідженню учительського корпусу церковнопарафіяльних шкіл Київської єпархії другої половини ХІХ-початку ХХ ст. У дослідженні визначені етапи становлення системи церковнопарафіяльної освіти, упродовж яких еволюціонував учительський корпус та змінювалась суспільна думка щодо учительської діяльності сільського духовенства. Показана система підготовки учительських кадрів та підвищення їх кваліфікації. Розкрито механізм комплектування кадрового складу початкової освіти, встановлено джерела поповнення учительського корпусу, охарактеризовано його якісний склад. На основі широкої джерельної бази здійснено аналіз освітнього рівня та педагогічного стажу сільського парафіяльного учительства. Визначено ставлення учителів парафіяльних шкіл до виконання своїх обов'язків, а також показано рівень матеріального забезпечення учителів.

На основі проведеного дослідження зроблено висновок про те, що учительський корпус церковнопарафіяльних шкіл, як складник системи початкової освіти, перебував під постійним контролем церковно-шкільної адміністрації єпархії та вищих церковно-управлінських структур.

Ключові слова: Київська єпархія, церковнопарафіяльні школи, учителі початкових шкіл, система церковнопарафіяльної освіти, освітній ценз, педагогічний стаж, другокласні школи, церковно-учительські школи.

Янчук М.М. Учительский корпус церковно-приходских школ Киевской епархии: формирование, качественный состав и практики повседневности (вторая половина ХІХ-начало ХХ в.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды». – Переяслав-Хмельницкий, 2018.

Диссертация посвящена комплексному исследованию учительского корпуса церковно-приходских школ Киевской епархии второй половины ХІХ – начала ХХ в. В исследовании определены этапы становления системы церковно-приходского образования, на протяжении которых эволюционировал учительский корпус и менялась общественная оценка учительской деятельности сельского духовенства. Показана система подготовки учительских кадров и повышения их квалификации. Раскрыт механизм комплектования кадрового состава начального образования, выявлены источники пополнения учительского корпуса, охарактеризован его качественный состав. На основе широкой источниковой базы произведен анализ

образовательного уровня и педагогического стажа сельского приходского духовенства. Определено отношение учителей приходских школ к выполнению своих обязанностей, а также показан уровень материального обеспечения учителей.

На основе проведенного исследования сделан вывод о том, что учительский корпус церковно-приходских школ, как составляющее звено системы начального образования, находился под постоянным контролем церковно-школьной администрации епархии, а также высших церковно-управленческих структур.

Ключевые слова: Киевская епархия, церковно-парафияльные школы, учителя начальных школ, система церковно-приходского образования, образовательный уровень, педагогический стаж, второклассные школы, церковно-учительские школы.

Yanchuk M. M. Teaching corps of church parish schools in Kyiv diocese: shaping, qualifications and practices of everyday life (the second half of the 19th and early 20th centuries). - Manuscript.

Thesis for obtaining Candidate degree in Historical Sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – S.H.E.E. «Pereyaslav-Khmelnytsky state pedagogical University named after Grygoriy Skovoroda». – Pereyaslav-Khmelnytsky, 2018.

The thesis is devoted to the comprehensive analysis of the teaching corps of church parish schools in Kyiv diocese in the 1960s and at the beginning of the 20th century. On the basis of the historiography analysis of church education in this period the author clarified that the scientific works studying church parish education in Kyiv diocese mostly paid attention to increasing the number of state-church schools, expanding the normative basis of their functioning, creating administrative departments and highlighting the success of church parish education in Kyiv diocese. According to the number of schools, admission of school-age children and the success rate of Orthodox population, Kyiv diocese was said to outpace all other dioceses in the Russian Empire. It was found that there were no separate studies analysing teaching corps in the church schools of Kyiv diocese. Consequently, the information about the number of various type teachers in church schools, their educational level, and pedagogical experience was a part of the general statistics of church parish schools.

To carry out the annotated research a broad source base was used. Among the published sources there can be mentioned the materials of church periodicals in Kyiv diocese: "Kyiv Eparchy Reports", "Guide for Rural Priests", "Church Parish School", and "Western-Russian Primary School", and among the unpublished - annual reports on Kyiv diocese state, archival materials of Kyiv Spiritual Consistory fund and the fund of the Kyiv Eparchy School Council. The use of a broad source base enabled the author to highlight all the links in the teaching staff training system, to show the process of teaching corps formation, to reveal its staffing mechanisms. The information about teachers' number in such schools found in school general statistical information made it possible to calculate the number of teaching staff in church parish schools of Kyiv diocese, to show the dynamics of such schools' functioning and to characterise the various stages of their existence.

The thesis used a wide source base to examine the educational level of teaching corps in church parish schools. The comparison of the relevant indicators at the national and diocese levels gave an opportunity to reveal a general tendency to improvement of qualifications by church parish teachers. It was shown that the church education system produced specialists for all types of church parish schools: literacy schools, one-class, two-class and advanced schools for children and church schools for teachers.

The thesis notes that one of the indicators to show teaching corps' qualifications was pedagogical experience. The administrative measures of Kyiv diocese introduced a norm that made graduates of secondary spiritual educational institutions work for three years in elementary schools. The teaching experience was considered as a prerequisite for them to be ordained as the clergy. It resulted in the situation when teaching corps in schools was replenished by graduates of the seminaries and its students, who for various reasons were expelled from educational institutions. The calculations made for the amount of the pedagogical experience showed that the vast majority of teachers in church parish schools worked there for 1 but no more than 5 years. It resulted in the fluidity of the teaching staff caused by mostly social and economic factors: the payment of teachers' work, house provision, that is, the financial condition in general. On the other hand, the proposed research gives the examples of fair pedagogical work of some teachers who stayed at school for a long time or even all their life having 30-40 years of pedagogical experience.

The analysis of the source base made it possible to characterize the attitude of the parish clergy and rural teaching staff to fulfilling their teaching responsibilities. The research proved that the overwhelming majority of the teaching corps in church parish schools of Kyiv diocese worked in good faith, involving charity and local believers in financial support of parish schools, caring for school improvement, providing schools with educational literature, organizing the construction of new school facilities, teaching the Law of God and general subjects for children. However, archival sources revealed the facts of some priests' unscrupulous attitude to primary schools, conflicts between teachers and heads of schools, parish priests, unauthorized leaving the posts without the permission of persons in charge, etc.

The research examines the financial condition of teachers in church parish schools of Kyiv diocese. The analysed sources showed that it was gradually improved and it was connected with the increase in state funding for elementary education, which meant strengthening the state control over people education during the process of the Orthodox Church nationalization on the Ukrainian lands.

The comprehensive analysis of the historiography of church parish education and the source base of its state in Kyiv diocese enabled to follow the evolution of education, and distinguish three stages: the rise in the 1860s, the temporary decline caused by the re-subordination of elementary education to the Ministry of Education and the new development provoked by the Rules for Church Schools in 1884. The appearance of such document began a profound transformation in church parish education, resulted in formation of a management vertical of three levels (School Council at the Holy Synod, Kyiv Eparchy School Council, its departments in the districts of the region), state control strengthening, and maintaining fixed state funding. The regulatory framework was gradually improved and was differentiated for various types of church parish schools. The

teaching corps developed under the influence of both general educational policy and public challenges.

The teaching corps of church parish schools of Kyiv diocese is personalized in the proposed research. Hundreds of village teachers' names are identified in the archival sources, the overwhelming majority of which is introduced into scientific circles for the first time. It will help to deepen the anthropocentrism of history. The main text of the thesis is accompanied by 19 annexes, where the systematic materials from archival sources and author's calculations of teachers' number, age educational level, amount of the pedagogical experience, etc. are presented in the form of tables.

The main idea of the proposed work is the reasoned statement that the overwhelming majority of the teaching corps in the church parish schools of Kyiv diocese during the specified chronological boundaries were the members from rural families who, having received a title of a teacher, an average, or a special teacher education, worked in state-owned schools, provided education for the population according to their skills and capabilities, and contributed to raising the cultural level of the people.

Keywords: Kyiv diocese, church parish schools, elementary school teachers, system of church parish education, educational qualification, pedagogical experience, advanced schools, church schools for teachers.

Підписано до друку 03.09.2018 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Ум. друк. арк. 1,40
Тираж 100 прим. Замовлення № 1907

Видавничо-поліграфічний центр «Візаві»
20300, м. Умань, вул. Тищика, 18/19, вул. Садова, 2
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2521 від 08.06.2006.
тел. (04744) 4-64-88, 3-51-33, (067) 104-64-88
vizavi-print.jimdo.com
e-mail: vizavi008@gmail.com
vizavisadova@gmail.com